

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

NATIONAL SENIOR CERTIFICATE

GIREDI YA 12

XITSONGA: RIRIMI RA LE KAYA (HL)

PAPILA RA VUMBIRHI (P2)

HUKURI 2025

XILETELO XA MAKOREKETELO

TIMARAKA: 80

Xiletelo lexi xa makoreketelo xi na tipheji ta 29.

SWITSUNDZUXO EKA VAKOREKETI

- Xiletelo lexi xa makoreketelo xo va xiletelo eka vakoreketi.
- Tinhlamulo ta vakamberiwa ti fanele ku tekeriwa enhlokweni ku ya hi vuswikoti bya vona.

SWILETELO SWA MAKOREKETELO

- Laha mukamberiwa a nga hlamula swivutiso swo tlula nhlayo leyi languteriweke, koreketa nhlamulo yo sungula. (**Mukamberiwa a nga fanelangi ku hlamula xivutiso xa xitsalwana na xa ximbangu swa muxaka wun'we wa tsalwa.**)
- Loko mukamberiwa a hlamurile swivutiso hinkwaswo swa mune eka XIYENGE XA A, (swithokovetselo swa ndzawulelo), koreketa swimbirhi ntsena leswo sungula.
- Loko mukamberiwa a hlamurile swivutiso swimbirhi swa xitsalwana kumbe swimbirhi swa ximbangu eka SWIYENGE SWA B NA C, koreketa nhlamulo leyo sungula, u tshika leyi nga ta landzela. Loko mukamberiwa a hlamurile swivutiso hinkwaswo swa mune, koreketa ntsena swivutiso leswo sungula eka XIYENGE xin'wana na xin'wana, ntsena loko ku ri leswaku mukamberiwa u hlamurile xivutiso xin'we xa xitsalwana na xin'we xa ximbangu.
- Loko mukamberiwa a nyikile tinhlamulo timbirhi laha yo sungula yi vaka yi hoxekile, leyi landzelaka yi va yi ri leyi faneleke, koreketa nhlamulo leyo sungula u tshika leyi nga ta yi landzela.
- Loko tinhlamulo ti nga nomboriwangi himfanelo, koreketa ku ya hi xiletelo xa makoreketelo.
- Loko xihoxo xa mapeletelo xi ri na nkucetelo eka nhlamuselo ya nhlamulo, xi hoxise. Loko xi nga kuceteli nhlamuselo, xi nyike nkutlunya.
- **SWIVUTISO SWA XITSALWANA**
  - Loko xitsalwana xi komile ku tlula ntsengo lowu languteriweke wa marito, u nga xupuli mukamberiwa hikuva u ta va a tixupurile eka timaraka ta xivumbeko. Loko xi lehile ku tlula mpimo, koreketa ku ya hi vuswikoti bya mukamberiwa kutani u kanela na vakoreketinkulu. **Tirhisa tirhubiriki ta makambelelo eka XITANDZHAKU XA A na XITANDZHAKU XA B ku kambela switsalwana swa vakamberiwa.**
- **SWIVUTISO SWA XIMBANGU**
  - Loko mukamberiwa a nga tirhisangi mimfungho yo tshaha, a nga xupuriwi.
  - Eka swivutiso leswi lavaka MAVONELO NA MATITWELO a ku na timaraka leti nyikiwaka eka tinhlamulo ta INA/E-E kumbe NDZA PFUMELA/A NDZI PFUMELI. Ku seketela hi kona ku averiwaka timaraka.
  - Tinhlamulo ta HI SWONA/A HI SWONA kumbe MHAKA YA NTIYISO/MAVONELO a ti averiwi timaraka. Ku seketela hi kona ku averiwaka timaraka.

XIYENGE XA A: VUTLHOKOVETSERI**SWITLHOKOVETSELO SWA NDZAWULELO****TSIMA RA VUTLHOKOVETSERI – MJ Baloyi et al.****XIVUTISO XA 1: XITSALWANA****'XIBODZE XA MUNGHANA' – KJ Ngobeni****SWITSUNDZUXO**

- Tirhisa swikombiso leswi landzelaka tanihi swiletelo swo koreketa xivutiso lexi.
- Mahlamulelo ya nga hambana ku ya hi matwisiselo ya mukamberiwa ya xitlhokovetselo.
- Tirhisa rhubiriki leyi nga eka pheji ya 28 ku koreketa xivutiso lexi.

TINHLAMULO LETI LANGUTERIWEKE

Mutlhokovetseri u tirhisile ririmi ra vutshila ku hlamusela hi wanuna loyi a navelaka nsati wa un'wana, laha a tsundzuxiwaka ku rhandza nsati wa yena hikuva vavasati hinkwavo va fana. Leswi swi tikomba hindlela leyi mutlhokovetseri a andlaleke hungu ra yena hayona.

- Mutlhokovetseri eka ntila wa 5 lowu nge: 'U nga nambuteli bya xidzidzi' u tirhisile xifananiso/xihlambanyiso/xipimaniso ku hlamusela wanuna loyi leswaku a nga naveli nsati wa un'wana ku fana na xidzidzi lexi tinantswelaka loko xi dyile vulombe.
- Eka ntila wa 6 lowu nge: 'Ku fana be!' mutlhokovetseri u tirhisile riencisi 'be!' ku tiyisisa leswaku vavasati va fana swinene.
- Hi ntila wa 9 lowu nge: 'Loko u xi languta hi vurhonwana', mutlhokovetseri u tirhisile xivulavulelo 'ku languta hi vurhonwana', ku nga ku languta swilo swo karhi hi vukheta/vuxiyaxiya, leswi hlamuselaka leswaku loko wanuna loyi a a xiyisisa a a ta kota ku swi vona leswaku a nga hambanangi na wa yena.
- Mutlhokovetseri u tirhisile xithathelo eka ntila wa 31 lowu nge: 'Hikuva na xona xa bava xi khalakhasa', laha ku 'khalakhasa' swi vulaka ku va nchumu wu bava ku tlula mpimo. Hindlela leyi u kombisa hilaha na nsati wa un'wana loyi a n'wi navelaka a karhataka ngopfu hakona ku fana na wa yena.
- Eka ntila wa 35 lowu nge: 'Hikuva u ta dyiwa hi magandlati ya lwandle' mutlhokovetseri u tirhisile vumunhuhati ku hlamusela leswaku loko o kala a rhandzana na nsati wa un'wana u ta xaniseka.

Matirhiselo ya mutlhokovetseri ya ririmi hindlela ya vutshila eka xitlhokovetselo lexi ma humelerisa vuswikoti bya yena byo hlamusela hi wanuna loyi a navelaka nsati wa un'wana, laha a tsundzuxiwaka ku rhandza nsati wa yena hikuva vavasati hinkwavo va fana.

MAAVELO YA TIMARAKA:**V = 06****X&R= 04**

(LEMUKA: TIRHISA RHUBIRIKI LEYI NGA EKA PHEJI YA 28 KU HLAHLUVA XITSALWANA XA MUKAMBERIWA. TIMARAKA TA XIVUMBeko NA RIRIMI A TI FANELANGI KU VA EHENHLA KA TA VUNDZENI.)

[10]

XIVUTISO XA 2: XIMBANGU**'MATANATO' – HG Makhubele**

- 2.1 Xitlhokovetselo lexi xi humelerisa hungunkulu ra wansati wo hamba loyi a fambaka hi miti a vulavula timhaka ta vanhu, a nga tinyiki nkarhi wo lulamisa timhaka ta ndyangu wa yena.√√ (2)
- 2.2 'Hi ri va ti rhwele hi xifuva xi lo hontlo!'/Ntila wa 6.
'Va lava ku ti chulula va suka va vevukeriwile.'/Ntila wa 7.
'Va ta ti hangunuxa hinkwato ka tona va ku ti bi!'/Ntila wa 10.√ (1)
- 2.3 Nampundzu, namadyambu./D.√ (1)
- 2.4 'Nhwala' i xitsotswana lexitsongo xo luma lexi vangiwaka hi thyaka ra miri.√
Mutlhokovetseri u ri tirhisile ku vula leswaku munhu loyi ku tlhokovetseriwaka hi yena loko o kala a fika emutini wa munhu a a nga ta famba hi ku hatlisa.√√ (3)
- 2.5 Leswaku se a va nga ha ri na mhaka na yena./Leswaku se a va karhele hi yena./Leswaku se a va nga ha n'wi tsakeli.√ (1)
- 2.6 A swi kahle hikuva vanhu van'wana loko va ha wisile a va lavi ku kavanyetiwa.√√
(Timaraka i to seketela ntsena. Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.) (2)

[10]**XIVUTISO XA 3: XIMBANGU****'XI TA BULUKELA MUCHAYERI!' – KJ Ngobeni**

- 3.1 Xitlhokovetselo lexi xi humelerisa xifaniso xa varhangeri va tikereke lava tsundzuxiwaka ku rhangela tikereke ta vona hindlela ya ntiyiso hikuva va ta fanela ku tihlamulela hi siku ra makumu.√√ (2)
- 3.2 'N'wana xi ta an'wa hi tsheve.'/Ntila wa 6.
'Siku tilo ri nga ta hlanuka.'/Ntila wa 1.√ (1)
- 3.3 lulamile./A.√ (1)
- 3.4 'Ximoko' i nchumu wo lukiwa hi swikwenga, titya kumbe byewu lowu tirhisiwaka ku khayima/chayela/chavisa swifuwo hi varisi kumbe loko ku rimiwa.√ Mutlhokovetseri u ri tirhisile ku vula leswaku varhangeri va tikereke va ta twisiwa ku vava loko swo kumeka leswaku a va endlangi hilaha va lerisiweke hakona hi Xikwembu.√√ (3)
- 3.5 Leswaku rivengo/vulala bya vanhu na swihari byi hela.√ (1)
- 3.6 A ndzi ta tirha hi ku tshembeka tanihi murhangeri, ndzi rhangela hi ntiyiso leswaku ndzi nga tikumi ndzi ri ekhombyeni hi siku ra makumu.√√
(Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.) (2)

[10]

XIVUTISO XA 4: XIMBANGU**'MAKHELWANA U HUNDZILE' – MAKHUBELE HG**

- 4.1 Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi vaakelani lava a va rhandzana no pfunana eka swo tala, lava sweswi va vengana ku tlurisa kufika laha va navelelanaka na rifu.√√ (2)
- 4.2 'A hi vonisana xa vusiku ni xa nhlekanhi.'/Ntila wa 3.√ (1)
- 4.3 herile./C.√ (1)
- 4.4 Rito 'khaluta' ri hlamusela ku heta/ku fika emakumu ka ntirho wo karhi.√ Mutlhokovetseri u hlamusela leswaku loko muakelani wa yena a a ri na matimba yo n'wi dlaya a a ta va a swi endlile hi ku hatlisa.√√ (3)
- 4.5 Leswaku vaakelani lavambirhi a va ha swi koti ku hanyisana kahle kumbe ku pfunana eka swiyimo.√ (1)
- 4.6 Ndzi nga vula leswaku maendlelo ya vanhu lava ku tlhokovetseriwaka hi vona a ma kahle hikuva vaakelani va fanele ku hanyisana leswaku va ta kota ku pfunana loko va hlanganile na swiyimo.√√ (Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.) (2)

[10]**XITLHOKOVETSELO XO KA XI NGA RI XA NDZAWULELO****NDZUMBA WA AFRIKA 1 – SJ MALUNGANA****XIVUTISO XA 5: XIMBANGU****'TSHENGWE A HI VUKOSI' – MT Babane**

- 5.1 Mutlhokovetseri u byela vahlayi hi wanuna loyi a nga na vasati na vana vo tala, leswi endlaka leswaku emutini wa yena ku va na vusweti. Mutlhokovetseri u tlhela a kombisa hilaha ku teka vasati vo tala eminkarhini ya sweswi swi durhaka hakona hikuva a ka ha hanyiwi hi swa le masin'wini kambe ku hanyiwa hi swakudya swo xaviwa.√√ (2)
- 5.2 'Swilo swa tolo ni tolweni swi yimbile.'/Ntila wa 1.√ (1)
- 5.3 tsandzekaka./D.√ (1)
- 5.4 Ku 'jovotela' hileswi tihuku/swinyenyana swi dyisaka xiswona.√ Mutlhokovetseri u ri tirhisile ku hlamusela leswaku vasati va wanuna loyi ku tlhokovetseriwaka hi yena loko ko fika swakudya a va swi dya hi ku hatlisa swi hatla swi hela.√√ (3)
- 5.5 Leswaku swilo swi hundzukile/cincile/herile.√ (1)
- 5.6 Swa ndzi vavisa/khunguvanyisa√ hikuva vavasati na vana va xaniseka hikwalaho ka vavanuna lava tekeke vasati vo tala kutani va tsandzeka ku va phamela himfanelo.√ (Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.) (2)

[10]**NTSENGO WA XIYENGE XA A: 30**

XIYENGE XA B: NOVHELE/MFUWO WA RIXAKA**NOVHELE****XIVUTISO XA 6: XITSALWANA****MULUNGUNTIMA – TH Khosa**

I ntiyiso leswaku hixitalo vanhu lava tirhaka hi ku tiyimisela va tikuma va xaniseka emintirhweni hikokwalaho ko va varhangeri va vona va chava ku tekeriwa switulu/swiyimo. Leswi swi seketeriwa hi leswi nga humelela Ephraim Chavalala loyi a a tirha hi ku tiyimisela kutani a xanisiwa hi Hlongwane loyi a a ri murhangeri wa yena.

- Ephraim Chavalala a a ri muhlanganisi loyi a tirha hi ku tinyiketela efemeni ya PPE, leswi nga endla leswaku Johnson Hlongwane a nga ha vi na kurhula hi ku chava ku tekeriwa xitulu.
- Ku tirha hi ku tikarhata ka Chavalala a swi endla leswaku feme yi ndlandlamuka na ku tiveka eka tifeme na vanhu votala swinene, leswi nga endla leswaku a rhandziwa hi varhangeri va valungu vo fana na vaBriggs.
- Mavondzo na rivengo ra Hlongwane swi endlile leswaku a sungula ku sapatela na ku vulavula Chavalala ku biha eka Mukhari na vanghana va yena.
- Hambiloko Chavalala a tinyiketerile eka ntirho wa yena, Hlongwane u byerile Mukhari leswaku Chavalala a nga tirhi nchumu efemeni handle ka ku famba a tlangisa phetiroli na movha lowu a nyikiweke hi feme.
- Hlongwane u arile leswaku u nyikile Chavalala mpfumelelo wo ya hlangana na van'wamabindzu eNkowankowa, leswi kanetiweke hi papila ra vumbhoni leri humesiweke hi Chavalala.
- Loko ku ta pfuleka xivandla xa vuhlanganisinkulu, Hlongwane u yile emahlweni a hlambanya eka Mukhari leswaku Chavalala a nge pfuki a tlakusiwile, naswona u hlohloterile Briggs leswaku xivandla lexiya xi nyikiwa munghana wa yena Mathebula, loyi a tirha eka Graphics Advertising eka phephahungu ra *The Summit News*.
- Loko Chavalala a fanele ku ya entsungeni tanihi muhlanganisi ku ya yimela feme ya PPE, Hlongwane u lwile hi matimba ku n'wi sivela a sindzisa leswaku ku ya munghana wa yena Mathebula.
- Loko va ri ehodela na vaBriggs, Hlongwane u ringetile tindlela hinkwato ku onha ndzhuti wa Chavalala hi ku vulavulela ehenhla hi Xinghezi a vula leswaku Chavalala u ta entirhweni a dakwile.
- Loko a vona leswaku wa tsandzeka ku onha Chavalala vito, Hlongwane u lukile rhengu ro yiva cheke efemeni na vanghana va yena va ya hakela swikweleti swa Chavalala eka OK loko a a ha yile entsungeni leswaku yena na Nyeleti va ta hlongoriwa entirhweni.
- Ku vuya ka Chavalala hi le ntsungeni u kumile leswaku mhaka ya cheke se a yi nghenisile Nyeleti ekhotsweni naswona se a ku lo sala yena tanihileswi a ku hakeriwile swikweleti swa yena.
- Mhaka ya cheke yi lavisisiwile hi Sejeni Mlambo kutani swi kumeka leswaku a ku ri Hlongwane na vanghana va yena lava yiveke cheke, leswi endleke leswaku va khomiwa.

Hinkwaswo leswi boxiweke laha henhla swi tiyisisa swona leswaku hixitalo vanhu lava tirhaka hi ku tiyimisela va tikuma va xaniseka emintirhweni hikokwalaho ko va varhangeri va vona va chava ku tekeriwa switulu/swiyimo.

MAAVELO YA TIMARAKA:**V = 15****X&R = 10**

(LEMUKA: TIRHISA RHUBIRIKI LEYI NGA EKA PHEJI YA 29 KU HLAHLUVA XITSALWANA XA MUKAMBERIWA. TIMARAKA TA XIVUMBEKO NA RIRIMI A TI FANELANGI KU VA EHENHLA KA TA VUNDZENI.)

[25]**XIVUTISO XA 7: XIMBANGU****MULUNGUNTIMA – TH Khosa**

- 7.1 Ehofisini ya Hlongwane./Efemeni ya PPE.√ (1)
- 7.2 Christian./B.√ (1)
- 7.3 Hileswi Hlongwane a kaneteke leswaku a a nyikile Chavalala mpfumelelo wo ya hlangana na van'wamabindzu eNkowankowa.√√ (2)
- 7.4 Hileswi Chavalala a a tirha hi ku tikarhata kutani Hlongwane a a ehleketa leswaku u ta n'wi tekela xitulu/xiyimo xa yena.√√ (2)
- 7.5 I Hlongwane√ hikuva hi yena loyi a a navela ku hlongorisa Chavalala entirhweni kambe u tsandzekile.√ (2)
- 7.6 Eka Hlongwane√ hikuva u yivile cheke entirhweni/efemeni ya PPE a lumbeta Nyeleti na Chavalala kutani emakumu swi kumeka leswaku hi yena muyivi wa yona.√ (2)
- 7.7 U endlile kahle hikuva a a lava leswaku Hlongwane a tshika ku vulavula ku biha/xanisa Chavalala entirhweni.√√
(Timaraka i to seketela ntsena. Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.) (2)
- 7.8 I Johnson Hlongwane./I Hlongwane.√ A a ri museketeri wa mininjhere Brooks./ A a ri museketeri wa mininjhere.√ (2)
- 7.9 Hlongwane u ngenile ehofisini ya Nyeleti loko a nga ri kona hi ku tirhisa xikelemakhiya ku pfula hofisi kutani a yiva cheke.√√ (2)
- 7.10 A va tirha swin'we efemeni ya PPE./A a va ri vatirhikulobye.√√ (2)
- 7.11 Mukamberiwa u ta nyika dyondzo leyi a yi kumeke. Xikombiso: Ndzi dyondzile leswaku hambiloko wo ringeta ku sivela munhu eka swo karhi loko nkarhi wa ku va a humelela wu fika ku hava lexi u nga xi endlaka.√√
(Amukela na tin'wana tidyondzo leti twisisekaka.) (2)
- 7.12 Swi va lemukisa hi khombo/vubihi/switandzhaku leswi nga va humelelaka/welaka loko va nwa byalwa ku tlula mpimo emahlweni ka varhangeri va vona.√√ (2)
- 7.13 A ndzi ta khunguvanyeka swinene√ hikuva a ndzi ta va ndzi tiva leswaku a ndzi na nandzu, ndzo xanisiwa mahala/ntsena.√ A ndzi to timiyelela ndzi ya emahlweni ndzi titirhela hi ku tiva leswaku Xikwembu xi ta ndzi lwela.√
(Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.) (3)

(3)
[25]

XIVUTISO XA 8: XITSALWANA**MIBYA YA NYEKANYEKA – BKM Mtombeni**

I ntiyiso leswaku hakelo ya xidyoho i rifu. Leswi swi hlamusela leswaku loko munhu a endla swilo swo biha hakanyingi swi hetelela swi n'wi dlaya. Leswi swi vonaka hi ku va ku xiyisisiwa swiendlo swa Celela Baloyi na Nyiko Tlhomandloti leswi endleke leswaku va lahlekeriwa hi vutomi bya vona va ha ri vatsongo.

- Celela Baloyi a a ri n'wana wa Cheyeza na Mbazima Baloyi lava a va ri vafumeri kwale kerekeni ya Mufundhisi Tlhomandloti. Cheyeza na Mbazima a va ri na xiphiso xa n'wana wa vona Celela loyi a nga swi lavi ku ya exikolweni kumbe ku lava ntirho.
- U tinghenisile eka mintlawwa leyi a yi famba yi onhela vanhu na ku va tekela swa vona. Kute siku rin'wana Celela na vanghana va yena lavo hamboloka va kunguhata ku ya yiva mali endlwini ya mulungu. Hi siku leri maphorisa va baleserile ntlawa wa vaCelela, laha vanghana va yena vambirhi va lahlekeriweke hi vutomi hi nkarhi wolowo.
- Celela u baleseriwile hi maphorisa kambe yena a nga lovangi. U kotile ku tsutsuma ku kondza a fika ekaya, laha a nga fika a etlela hi xikosi a khomelerile mbanga ya yena hi mavoko mambirhi. Ku fikile maphorisa na vaxibedhlele va lava ku n'wi teka, laha vutomi bya Celela byi nga n'wi xupukela hikwalaho ka mbanga leyi vangaweke hi ku baleseriwa hi maphorisa.
- Nyiko Tlhomandloti yena a a ri xirhandzwa xa vatswari va yena hikuva a va tsakisiwa hi mahanyelo ya yena yo va munhu wo basa swinene. U landzelerile na minkondzo ya tata wa yena Tlhomandloti ya vufundhisi. U yile exikolweni xa vufundhisi ku ya byi thwasela, laha a nga nyikiwa kereke ya Vatsonga ya le Meadowlands ku yi fambisa.
- Mufundhisi Nyiko Tlhomandloti u ringiwile hi wansati wa noni N'wa-Mdanisi, loyi a n'wi yengeke hi ku n'wi vitana ekaya ka yena a vula leswaku n'wana wa yena wa vabya kasi a a hamba. Mufundhisi Nyiko u swi vonile loko se a ri eka N'wa-Mdanisi leswaku a ku nga ri na n'wana loyi a vabyaka.
- Leswi swi endlile leswaku Mufundhisi Nyiko a wela exidyohweni xa vuoswi. Xidyoho xi n'wi phatsamile ku kondza N'wa-Mdanisi a biha emirini. Mhaka leyi yi fikile ekerekeni, laha kereke yi nga boha leswaku Nyiko u fanele ku hluvuriwa nguvu ya vufundhisi. Tata wa yena, Mufundhisi Tlhomandloti u ringetile ku n'wi yimelela kambe a swi pfunangi nchumu.
- Ku hluvuriwa ka yena nguvu swi n'wi vavisile ngopfu ku kondza a nwa mhondzo a herisa vutomi bya yena, leswi vaviseke tata wa yena.

Nkanelo lowu nga laha henhla wu tiyisisa leswaku hakunene hakelo ya xidyoho i rifu, leswi seketeriweke hi leswi nga humelela Celela na Nyiko hikwalaho ka swiendlo swa vona leswo hamboloka. Havambirhi hakelo ya swidyoho leswi va swi endleke ku vile rifu.

MAAVELO YA TIMARAKA:

$$V = 15$$

$$X\&R = 10$$

(LEMUKA: TIRHISA RHUBIRIKI LEYI NGA EKA PHEJI YA 29 KU HLAHLUVA XITSALWANA XA MUKAMBERIWA. TIMARAKA TA XIVUMBEKO NA RIRIMI A TI FANELANGI KU VA EHENHLA KA TA VUNDZENI.)

[25]

XIVUTISO XA 9: XIMBANGU**MIBYA YA NYEKANYEKA – BKM Mtombeni**

- 9.1 Ekaya ka Mufundhisi Tlhomandloti./Eka vaMadambi./Endyangwini wa ka Tlhomandloti.√ Madambi a a tivisa tata wa yena hi xiboho xa yena xo lava ku tekana na Soluka.√ (2)
- 9.2 Madambi a a vula leswaku swa n'wi tikela ku hambana na Soluka.√√ (2)
- 9.3 U byerile Soluka leswaku eka yena u ta va nghamu ya yena hi moya na miehleketo.√√ (2)
- 9.4 tlhariha./C.√ (1)
- 9.5 U va lemukisa hi khombo/vubihi/switandzhaku leswi nga va humelelaka/welaka loko va lawula vana va vona loko swi ta eka ku teka/tekiwa.√√ (2)
- 9.6 Leswaku a a ri n'wana wa xichavo no xixima/hlonipha tata wa yena hikuva hambiloko a ri karhi a twa ku vava loko a fanele ku tshikana na Soluka, a nga swi kotangi ku kaneta tata wa yena.√√ (2)
- 9.7 A swi fanelangi hikuva swi kahle ku tshika munhu a teka loyi a rhandzaka yena ku ri hava swipimelo.√√

KUMBE

Swi fanerile ku yingisa swiletelo/swileriso swa vatswari hikuva va na ntokoto wa swa vutomi.√√
(Timaraka i to seketela ntsena. Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.) (2)

- 9.8 Ekaya ka N'wa-Mdanisi./Eka N'wa-Mdanisi.√ (1)
- 9.9 Mufundhisi Nyiko Tlhomandloti a a werisiwile endzingweni wa vuoswi hi wansati wa noni N'wa-Mdanisi, loyi a n'wi yengeke hi ku n'wi vitana ekaya ka yena leswaku a ta khongelela n'wana wa yena loyi a a vabya kasi a a hamba.√√ (2)
- 9.10 Ku tikeriwa loku a a ri na kona hikwalaho ka xiyimo lexi a a ri eka xona.√√ (2)
- 9.11 I ntlimbo wa le ndzeni√ hikuva u lo tivangela hi ku endla xidyoho xa vuoswi na N'wa-Mdanisi a ri karhi a swi tiva leswaku a swi kahle.√

KUMBE

I ntlimbo wa le handle√ hikuva u vangeriwile wona hi N'wa-Mdanisi loyi a n'wi yengeke ku kondza a ringeka eka timhaka ta vuoswi.√ (2)

- 9.12 Mukamberiwa u ta nyika dyondzo leyi a yi kumeke. Xikombiso: Ndzi dyondzile leswaku loko munhu a endla timhaka leti khomisaka tingana ti kayakayisa yena n'wini hikuva u tshama a chuhwile naswona u fanele ku tumbela leswaku vanhu va nga n'wi voni.√√
(Amukela na tin'wana tidyondzo leti twisisekaka.) (2)
- 9.13 A a fanele loko a kumile leswaku n'wana a nga vabyi a lo vhela a lela a tifambela.√
(Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.) (1)
- 9.14 A ndzi ta khunguvanyeka swinene√ hikuva swi le rivaleni leswaku a a ta va a endlile timhaka ta vugangu, leswi a swi ta heta rirhandzu na ku tshembana ka hina.√

KUMBE

A ndzi ta n'wi twela vusiwana√ hikuva swa endleka leswaku a va a endlile timhaka ta vugangu hi ku sindzisiwa hi xiyimo lexi a a tikumeke a ri eka xona kutani a tsandzeka ku xi papalata.√
(Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.) (2)

[25]

XIVUTISO XA 10: XITSALWANA**XIMITANTSENGELE – IS Shabangu**

I ntiyiso leswaku hixitalo endzhaku ka mintlhotlho yin'wana na yin'wana leyi munhu a hlanganaka na yona evuton'wini ku na leswinene leswi taka. Leswi swi seketeriwa hi leswi humelelaka evuton'wini bya Lindiwe na vana va yena.

- Lindiwe a a ri nsati wa Ntsengele Godfrey Kubayi. A va katekisiwile hi vana vanharhu ku nga Ganyani, Sorota na Wisani. Endyangwini wa vona a ku ri na ntsako na kurhula naswona vana va vona a va hanya endzeni ka nkufumelo wa rirhandzu ra vatswari va vona havambirhi.
- Masiku hinkwawo Godi loko a vuya entirhweni a a lava ku tiva loko nsati na vana va tsakile no tlhela a landzelerisa timhaka ta vona ta xikolo ku katsa na ta mintlangu. Ntsako na kurhula leswi a swi ri kona endyangwini wa Lindiwe swi kavanyetiwile loko Godi a ta va a kumile ntirho eka GDC, laha a kumaneke na Florence Ndlovu loyi a a tiviwa hi ra Mafloza, loyi a n'wi gangiseke kutani va sungula ku rhandzana.
- Xiyimo lexi xi tisile mintlhontlho yo hambanahambana eka Lindiwe. Godi, u sungurile ku xanisa nsati hi ku vuya navusiku, minkarhi yin'wana no vuya a a nga vuyi. Lindiwe u ringetile ku komba nuna swihoxo swa mahanyelo lawa se a tinghenisile eka wona kambe Godi o vuyisa nenge na voko.
- Loko Lindiwe a kombela Godi ku n'wi pfuna ku kurisa vana, Godi u va landzurile a vula leswaku a nge swi koti ku va hlayisa hikuva na leswaku i vana va yena a nga tshembi, Lindiwe a a tikurisele vona hikuva u n'wi dyondzisile xikolo.
- Lindiwe u karile a kombela Sambula, malume wa Godi ku n'wi pfuna ku vulavurisana na yena kambe a swi pfunangi nchumu hikuva Godi u vurile leswaku a nga ha n'wi lavi Lindiwe; kutani a hetelela a longa swa yena a ya tshama na Mafloza eka Siyandhani.
- Lindiwe u tiyiserile kufikela laha a nga hetelela a byela vatswari va yena ku tikeriwa loku a a ri na kona ko siyiwa hi nuna. Vatswari va n'wi hlohloterile ku tiyisela no vula leswaku evukatini ka tiyiseriwa. Lindiwe u tirhile hi matimba a ku kho, ku dyondzisa vana xikolo no vona leswaku ka dyiwa emutini wa yena.
- Vana va Lindiwe va tikeriwile hi ku famba ka tata wa vona loyi a a nga ha va pfuni hi nchumu, leswi endleke leswaku Wisani a vaviseka swinene hi xiyimo lexi ku kondza a laveriwa *tisocial worker* to n'wi pfuna eka ntshikelelo lowu a a ri na wona.
- Hi ku twisisa xiyimo, vana va Lindiwe va tikhomile va dyondza xikolo hi ku tiyimisela ku kondza va heta tidyondzo ta vona, laha Ganyani a veke muinjhiniyere, Sorota a va loyara loko Wisani yena a vile *social worker*. Lindiwe na yena u sarile a tihlayisa no tiantswisa hi ku yisa tidyondzo ta yena emahlweni ku kondza a pasa vudokodela.
- Xiyimo xa Lindiwe na vana va yena xi cincile laha vana va Lindiwe va akeleke mana wa vona yindlu ya xithezi va tlhela va n'wi endlela nkhuvo wo n'wi khensa ku va a va kurisile a ri yexe. Ndzhwalo na ku tikeriwa hinkwako loku Lindiwe na vana va yena a va ri na kona swi ve swi hela bya nkunghwa loko ku huma dyambu.

Leswi hinkwaswo swi tiyisisa swinene ntiyiso wa marito lama nge: 'Hixitalo endzhaku ka mintlhontlho yin'wana na yin'wana leyi munhu a hlanganaka na yona evuton'wini ku na leswinene leswi taka' hikuva endzhaku ka ku xaniseka Lindiwe na vana va yena va humelerile evuton'wini.

MAAVELO YA TIMARAKA:

V = 15

X&R = 10

LEMUKA: TIRHISA RHUBIRIKI LEYI NGA EKA PHEJI YA 29 KU HLAHLUVA XITSALWANA XA MUKAMBERIWA. TIMARAKA TA XIVUMBEKO NA RIRIMI A TI FANELANGI KU VA EHENHLA KA TA VUNDZENI.)

[25]

XIVUTISO XA 11: XIMBANGU**XIMITANTSENGELE – IS Shabangu**

- 11.1 Florence Ndlovu./Florence./Mafloza.√ (1)
- 11.2 Xiyimo lexi xi vavisile Wisani emiehleketweni./Xiyimo lexi xi endlile leswaku Wisani a va na mahanyelo yo biha.√ U pfunekile loko a ta va a kumeriwile *tisocial worker* leswaku ti vulavurisana na yena.√ (2)
- 11.3 hleveriwile./B.√ (1)
- 11.4 Eka ntshaho lowu Godi u vulavula na Lindiwe hi ku n'wi khahla no komba ku pfumala xichavo, leswi yelanaka na vulavulelo ra Mafloza ro yeyisa/delela no khahla Godi loko se a heleriwile hi ntirho.√√ (2)
- 11.5 A a ri na ntlimbo wa le handle√ hikuva u vangeriwile wona hi tata wa yena Godi loyi a cinceke hanyelo lerinene leri a a hanya rona na ndyangu wa yena.√ (2)
- 11.6 Yi n'wi paluxa a ri mutswari wa rirhandzu, wo sirhelela vana va yena eka swo vava./Yi n'wi paluxa a ri mutswari wo lava ku vona vana va yena va tsakile minkarhi hinkwayo.√√ (2)
- 11.7 Ya ndzi khunguvanyisa/nyangatsa/vavisa emoyeni√ hikuva Lindiwe a a n'wi xixima no n'wi rhandza swinene kambe yena a a tlanga hi vunene bya yena.√ (Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.) (2)
- 11.8 A va ri eNkowankowa ekaya ka vaMafloza./A va ri ekaya ka vaMafloza./A va ri ekaya ka Bathabile.√ A va yile enkosini wa Bathabile./A va yile enkosini wa mana wa Mafloza.√ (2)
- 11.9 Hileswi Mafloza a nga vula leswaku a nga yi enkosini wa mana wa yena tanihileswi a ri wa xiyimo xa le hansi./Hileswi Mafloza a a nga ha n'wi rhandzi Godi.√√ (2)
- 11.10 Mukamberiwa u ta nyika dyondzo leyi a yi kumeke. Xikombiso: Ndzi dyondzile leswaku hambu ndzo hlangana na ku tikeriwa lokukulu ndzi fanele ku amukela xiyimo leswaku ndzi ta hanya kahle.√√ (Amukela na tin'wana tidyondzo leti twisisekaka.) (2)
- 11.11 U va lemukisa hi khombo/vubihi/switandzhaku leswi nga va humelelaka/welaka loko vo rhandzana na munhu loyi a tshikaneke na murhandziwa wa yena hikuva va nga tlhela va vuyelelana.√√ (2)
- 11.12 I Florence Ndlovu./I Mafloza√ hikuva u hambanisile Godi na nsati wa yena Lindiwe.√ (2)
- 11.13 Swa humelela, hikuva va tele vavanuna lava siyaka vavasati va bihile emirini va lava ku tihumelerisa loko vana se va kurile.√√ A ndzi ta lava ku hlamuseriwa xivangelo xo va a ndzi siyile.√ (Timaraka eka xiphemu xo sungula i to seketela ntsena. Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.) (3)

[25]

MFUWO WA RIXAKA**XIVUTISO XA NTSHEKETO, XIHUNGWANA XA MATIMU NA
12: SWIKHOLWAKHOLWANA; NA XIPHATO XA NDHAVUKO
(XITSALWANA)****RIVOMBA RA VUTSONGA – C Lambane na MT Mthombeni**

Ntiyiso wa leswaku matsalwa ya mfuwo wa rixaka ya dyondzisa, ya nyika vutivi byo karhi na ku tshinya mahanyelo yo huma endleleni wu tihumelerisa eka ntsheketo wa 'Vhimbamukwama', xihungwana xa matimu na swikholwakholwana xa 'Ku tihorisa HIV/AIDS hi vana lavatsongo' na xiphato xa ndhavuko xa 'Eric Nxumalo'.

- Eka ntsheketo wa 'Vhimbamukwama', vanhwanyana va rhambanile ku ya enhoveni ku ya kha tintsengele kambe loko va ri karhi va famba va lemukile leswaku xinhwanyetana lexi a va ku i Makhegu xa va landzelela; kutani va ringeta ku xi tlherisa kambe xona xi ala, xi vula leswaku na xona xi lava ku ya tikhela tintsengele. Leswi swi dyondzisa leswaku loko vanhu va nga swi lavi ku endla nchumu na wena u nga sindzisi hikuva swi na khombo.
- Loko vanhwanyana va fika enhoveni va byelanile ku kanganyisa Makhegu hi ku vula leswaku va twananile ku kha tintsengele ta magaga ntsena, leswi Makhegu xi nga swi endla loko vona va ri karhi va kha leto vupfa. Leswi swi dyondzisa leswaku munhu a nga fanelangi ku pfumela swin'wana na swin'wana leswi a byeriwaka swona hikuva nkarhi wun'wana swi nga n'wi lahla.
- Hi nkarhi wo tlhelela ekaya swi kumekile leswaku a ku ri tintsengele ta Makhegu ntsena leti a ti ri ta magaga laha vanhwanyana va nga xisa Makhegu va vula leswaku va ta xi yimela xi ya kha leto vupfa, leswi a xi ri xikungu xa ku famba va xi siya. Leswi swi dyondzisa leswaku a wu fanelangi ku tshemba munhu hikuva van'wana va na tihanyi leti nga ku vavisaka.
- Endleleni loko Makhegu xi ri karhi xi vuya xi ri xoxe xi hlanganile na wanuna loyi a va ku i Vhimbamukwama, loyi a nga xi khoma a xi hoxa endzeni ka nkwama a famba a nghena muti na muti a xi yimbelerisa hi xikongomelo xo kuma mali. Tihanyi ta Vhimbamukwama to hoxa Makhegu enkwameni no xi yimbelerisa swi dyondzisa leswaku vanhu van'wana va nga endla xin'wana na xin'wana ku kuma mali, swi nga khataleki leswaku van'wana swi va vavisa kufika kwihhi.
- Loko Vhimbamukwama a ha tiphina hi ku famba a yimbelerisa Makhegu u ngenile emutini lowu a ku ri na mana wa Makhegu, loyi a tweke rito ra n'wana wa yena loko a yimbelela kutani va twanana ku nyiketela Vhimbamukwama byalwa leswaku a nwa a dakwa. Leswi swi dyondzisa leswaku leswo biha u swi endlelaka van'wana swi ta vuya eka wena siku rin'wana.
- Loko Vhimbamukwama a etlela va humesile Makhegu va hoxetela swilumi na swikokovi swa vukarhi swo hambanahambana enkwameni wa yena. Dyondzo leyi kumekaka eka leswi humeleleke Makhegu i ya leswaku hambiloko munhu a nga twisiwa ku vava ka njhani siku rin'wana u ta kuma ku pfuneka, ku xaniseka hinkwako ku hela.
- Vhimbamukwama loko a pfuka u rhwarile nkwama wa yena lowu a wu ri na swilumi a kongoma ekaya laha loko a pfula swilumi leswiya swi nga humetela swi n'wi luma a kondza a hundza emisaveni, leswi dyondzisaka leswaku hakelo ya xidyoho i rifu.
- Xihungwana xa matimu na swikholwakholwana xa 'Ku tihorisa HIV/AIDS hi vana lavatsongo' xi hlamusela leswaku ku na vanhu laha tikweni lava va kholwaka leswaku munhu wa xinuna a nga kota ku titshungula xitsongwatsongwana xa HIV na vuvabyi bya AIDS hi ku endla timhaka ta masangu na vana va tindzumulo va swinhwanyetana.

- Xihungwana lexi xa swikhohlwakholwana xi nyika vutivi bya leswaku mhaka leyi ya leswaku munhu a nga hola hi endlelo leri a hi ntiyiso naswona xi tlhela xi tshinya vavanuna leswaku va nga xanisi vana hi timhaka ta masangu. Xi dyondzisa leswaku vanhu va fanele va ya etinhlengeletanwini ta Ndzawulo ya Rihanyu ku ya dyondza swo tala mayelana na mavabyi kun'we na rihanyu ra vona.
- Xi tlhela xi lemukisa vanhu hi khombo/vubihi/switandzhaku leswi nga va humelelaka/welaka loko va nga hlayisi vana va vona va swinhwanyetana, leswi nga endlaka leswaku va hlangana na vavanuna lava va kholwaka eka mhaka leyi kutani va va endla nsele.
- Xiphato xa ndhavuko xa 'Eric Nxumalo' xi phata Hosi Eric Nxumalo wa rixaka ra ka Ndwandwe, ntukulu wa Nghunghunyana, hosi leyikulu ya Machangana. Xiphato lexi xi kombisa hilaha Eric Nxumalo a ri khomeke hakona tiko ra Vangoni. Hi xiphato lexi vahlayi va kota ku tiva rixaka ra ka Nxumalo hi ku hetiseka hikuva ku longoloxiwile tihosi ta ka Nxumalo.
- Xiphato lexi xi nyika na vutivi bya leswaku va ka Nxumalo a va dyi nhlampfi. Xi tlhela xi dyondzisa va ka Nxumalo matimu na xivongo xa vona.

Hinkwaswo leswi andlariweke laha henhla swi tiyisisa swinene leswaku matsalwa ya mfuwo wa rixaka ya dyondzisa, ya nyika vutivi byo karhi na ku tshinya mahanyelo yo huma endleleni.

MAAVELO YA TIMARAKA:

V = 15

X&R = 10

(LEMUKA: TIRHISA RHUBIRIKI LEYI NGA EKA PHEJI YA 29 KU HLAHLUVA XITSALWANA XA MUKAMBERIWA. TIMARAKA TA XIVUMBEKO NA RIRIMI A TI FANELANGI KU VA EHENHLA KA TA VUNDZENI.)

[25]

XIVUTISO XA 13: NTSHEKETO (XIMBANGU)**'N'WAMBILUMAKOKORHO'**

- 13.1 I ra leswaku mana wa xona a nge he vuyi ekaya kutani xi fanele xi longa xi ya eka vakokwana wa xona.√√ (2)
- 13.2 Wansati lontsongo a a dyile nyama ya gamba a siya marhambu ntsena embiteni a tlhela a kaneta leswaku hi yena a nga dya.√√ (2)
- 13.3 mahanyelo./B.√ (1)
- 13.4 Munhu wa makwanga./Munhu wa mbilu yo biha/tihanyi/nsele/mona./Munhu wa vumbabva.√ (1)
- 13.5 U va lemukisa hi khombo/vubihi/switandzhaku leswi nga va humelelaka/welaka loko va ala ku boxa ntiyiso hambiloko va wu tiva.√√ (2)
- 13.6 Swa humelela hikuva va kona vanhu lava va tekaka minchumu ya vanhu van'wana va tlhela va ala ku va tlherisela, va endla onge i ya vona.√√ (Timaraka i to seketela ntsena. Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.) (2)

XIHUNGWAHUNGWANA XA MATIMU NA SWIKHOLWAKHOLWANA (XIMBANGU)**'MATUMBULUKELO YA VATSONGA'**

- 13.7 Vatsonga va tumbulukile endzhaku kaloko N'wari a tshikerile tandza erihlangeni eribuweni ra nambu, laha tandza ri nga tlhotlhora ku huma wanuna loyi a nga nyikiwa nsati kutani va kuma vana votala lava nga tekana na vanhu lava nga ta va ta luvela eka Mutsonga.√√ (2)
- 13.8 Hileswi a a tiakerile ntsonga lowu a a tshama eka wona./Hileswi a a tshama entsongeni.√√ (2)
- 13.9 Ku nga va ku ri ntiyiso hikuva N'wari van'wana va vula Xikwembu lexi ku nga xona mutumbuluxi wa tilo na misava.√ (1)

KUMBE

A hi ntiyiso hikuva ku ya hi Bibeke vanhu hinkwavo va tumbulukile kusuka eka Adamu na Evha, lava ku nga vona va nga vumbiwa hi Xikwembu, laha tinxaka hinkwato ti tumbulukeke ti huma kona.√ (Maraka i yo seketela ntsena. Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka) (1)

XIPHATO XA XIVONGO (XIMBANGU)**'MAPUNGUBWE'**

- 13.10 I ra xintshabyana xa Mapungubwe lexi nga na matimu ya swa khale leswi a swi endliwa eka xona na swicelwa leswi swi kumekaka eka xona.√√ (2)
- 13.11 'Hi lembe ra 1932 u hlometerile.'/Ntila wa 28.√ (1)
- 13.12 U hlamusela leswaku xintshabyana xa Mapungubwe a xi famba emahlweni hi timhaka ta mabindzu.√ (1)
- 13.13 Leswaku swimakiwa swa swicelwa leswi kumekeke eMapungubwe swi tele swinene.√√ (2)
- 13.14 Leswaku tiko rin'wana na rin'wana ri na lexi ri tivekaka ngopfu hi xona.√√ (2)
- 13.15 Swi endla ndzi tsaka./Swi endla ndzi tinyungubyisa√ hikuva swi vula leswaku na tiko ra hina ri na xo xi kombisa eka matikomambe loko swi fika eka swa vumpfumba.√ (2)

[25]**NTSENGO WA XIYENGE XA B: 25**

XIYENGE XA C: NTLANGU**XIVUTISO XA 14: XITSALWANA****HLAMBA VUNWA NANDZUWE – AD Mahatlane**

Mavulavulelo lama nge: 'Ku hluvuka ku huma evuhlongeni' ma hlamusela leswaku eka ku humelela kun'wana na kun'wana ku tala ku va na swiphigo leswi lwisanaka na ku humelela koloko. Ntiyiso wa mhaka leyi wu tihumelerisa swinene eka vutomi bya Mavhavaza na Topisa.

- Mavhavaza u bebuleriwile eMozambiki laha a sukeke kona hi ku chava ku dlayiwa leswaku ku ta endliwa magandzelo yo nisa mpfula hi yena. U sungurile ku tirha emayini laha a a hamba a tekiwa hi mulungu a pfa a ya tirha exirhapeni xa yena. Hi ku va a nga tivi swilo swo tala swa xilungu, a a endla swihoxo swo tala leswi a swi endla leswaku a tshamela ku biwa hi mulungu na nsati wa yena; kambe a boheka ku tiyisela hikuva mulungu a a n'wi tshembisile ku n'wi tekisa pasi.
- Ku tiyisela ka yena swi n'wi pfunile a kondza mulungu a n'wi tekisa pasi kutani vutomi bya yena byi sungula ku olova hikuva se a a ri muakatiko wa Afrika-Dzonga.
- U tekile nsati loyi a a n'wi rhandza swinene kambe va va na xiphigo xo pfumala vana, laha ntsako wa vona wu nga kavanyetiwa hi ku hundza ka nsati wa yena emisaveni.
- U tlherile a teka un'wana wansati kutani va va na vana kambe siku rin'wana loko a vuya entirhweni u kumile leswaku nsati u balekile na vana xikan'we na nhundzu ya yena hinkwayo.
- Hikwalaho ka ku karhalisiwa hi vavasati va le Joni Mavhavaza u komberile ku famba na Matanato leswaku a ya n'wi pfuna ku lava nsati emakaya, laha Matanato a nga sungula hi ku ala nkarhi wo leha kambe u hetelerile a pfumerile ku famba na yena, laha va nga n'wi lavela Topisa loyi na yena a a hlanganile na swiphigo evuton'wini bya yena.
- Topisa yena u vile na xiphigo xo bihisiwa emirini hi Xihangalasi a tlhela a n'wi ala. Leswi swi endlile leswaku Topisa a hanya eka xiyimo xo hlekuriwa na ntshikelelo wo onheriwa vumundzuku bya yena.
- Loko Topisa a ta va a hlanganile na Mavhavaza, Xihangalasi hikokwalaho ka mavondzo u n'wi yerile kwale vukatini a ya ringeta ku n'wi onhisela, a vula leswaku u lava nsati na n'wana wa yena eka Mavhavaza, laha Topisa a n'wi lumiseke hi timbyana a sala a ri xigono.
- Mavhavaza na nsati wa yena Topisa va titshamerile hi kurhula endyangwini wa vona laha va nga kuma na vana va xava na tihomu.

Hinkwaswo leswi andlariweke laha henhla hi vutomi bya Mavhavaza na Topisa swi tiyisisa swinene mavulavulelo lama nge: 'Ku hluvuka ku huma evuhlongeni', lama hlamuselaka leswaku eka ku humelela kun'wana na kun'wana ku tala ku va na swiphigo leswi lwisanaka na ku humelela koloko.

MAAVELO YA TIMARAKA:

$$V = 15$$

$$X\&R = 10$$

(LEMUKA: TIRHISA RHUBIRIKI LEYI NGA EKA PHEJI YA 29 KU HLAHLUVA XITSALWANA XA MUKAMBERIWA. TIMARAKA TA XIVUMBeko NA RIRIMI A TI FANELANGI KU VA EHENHLA KA TA VUNDZENI.)

[25]

XIVUTISO XA 15: XIMBANGU**HLAMBA VUNWA NANDZUWE – AD Mahatlane**

- 15.1 Ehositele ya Jeppe./Ehositele.√ A swi nwa byalwa.√ (2)
- 15.2 Mavhavaza a a komberile Matanato leswaku va famba swin'we le ka vona eka Xigalo leswaku a ya tilavela nsati wa le makaya.√√ (2)
- 15.3 Matanato a a vona vavasati va le makaya ku ri vanhu vo ka va nga tlharihang, ku tlharihile va le Joni kasi Mavhavaza yena a a vona va le makaya ku ri vona va tlhariheke hikuva va swi kota ku hlayisa muti.√√ (2)
- 15.4 hlamala./B.√ (1)
- 15.5 I ntlimbo wa le ndzeni√ hikuva u lo tivangela wona hi ku nyanyukisiwa hi Rhoda, nhwana wa le Joni a kala a lava ku tshika muti.√

KUMBE

- I ntlimbo wa le handle√ hikuva a a vangeriwile wona hi nsati wa yena N'wa-Xirhami loyi a a rhandza ngopfu byalwa, a nga ha hlayisi na muti.√√ (2)
- 15.6 Mukamberiwa u ta nyika dyondzo leyi a yi kumeke. Xikombiso: Ndzi dyondzile leswaku loko xilo u nga xi rhandzi a swi vuli leswaku munghana kumbe xaka ra wena a wu ri seketeli.√√ (Amukela na tin'wana tidyondzo leti twisisekaka.) (2)
- 15.7 Ya ndzi khunguvanyisa√ hikuva u yeyisa/delela vavasati hinkwavo va Machangana hi ku vula leswaku a va pfuni nchumi, leswi nga riki ntiyiso.√ (Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.) (2)
- 15.8 Xigangu xa yena Rhoda./Rhoda.√ (1)
- 15.9 Mavhavaza a a kumile nsati wa Muchangana wa le makaya naswona se a a ri na muti na vana leswi a a navela ku va na swona.√√ (2)
- 15.10 Leswaku a a ri munhu loyi a ri xikombiso lexinene xa vumunhu/mahanyelo.√√ (2)
- 15.11 Leswaku loko se va dyile mali ya yena hinkwayo a sala a ri hava na peni.√√ (2)
- 15.12 Hileswi a a tile hi ku tsutsuma/baleka ku dlayiwa hi xikongomelo xo nisa mpfula eBileni Masia.√√ (2)
- 15.13 I mhaka ya kahle hikuva loko u hanya na munhu i mfanelo ya wena ku n'wi tshinya loko a endla swo huma endleleni.√√ (Timaraka i to seketela ntsena. Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.) (2)
- 15.14 A ndzi ta khunguvanyeka./Mbilu ya mina a yi ta vava.√ (Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.) (1)

[25]

XIVUTISO XA 16: XITSALWANA**VUKOSI I MBERHA – P Ndlovu**

I ntiyiso leswaku minkarhi yin'wana vana va xanisiwa swinene evuton'wini hikokwalaho ko va vatswari va vona va tshemba ngopfu maxaka lama va ma rhurhelaka kutani ma jika ma va onhela. Leswi swi seketeriwa hi leswi humeleleke Khegu na Khetani, vana va N'wa-Vusika.

- N'wa-Vusika a a ri nsati wo sungula endyangwini wa Xikweni loyi a kombeleke nuna wa yena ku ya teka Boneka, makwavo wa yena leswaku a ta n'wi salela na n'wana loko a yile emasin'wini.
- Loko Boneka a ha ku fika emutini wa Xikweni, a a xixima tati/sesi wa yena N'wa-Vusika swinene no tlhela a n'wi hlayisela vana va yena hindlela leyinene. Swilo swi hundzukile endzhaku kaloko Boneka a ta va a khombisiwile kutani Xikweni a famba na yena eJoni, laha a nga fika a n'wi endla nsati wa yena.
- Boneka u hlohloterile Xikweni ku hlongola vasati va yena leswaku a ta sala na muti, laha a sunguleke ku xanisa Khegu na Khetani vana va tati/sesi wa yena N'wa-Vusika.
- U va xanisile hi tindlela to hambanahambana hi xikongomelo xa leswaku va ta lan'wa va famba va landza mana wa vona. A a tshamela ku va tirhisa mintirho yo tika loko lava ka yena vana va tshamile va nga endli nchumu.
- Loko Boneka a xava swakudya swo nandziha hi mali leyi a a rhumeriwa hi Xikweni a a dya na vana va yena, a tsona Khegu na Khetani. Loko Xikweni a rhumela timpahla, Boneka u ti nyika vana va yena ntsena a tlhela a va byela leswaku va nga byeli Khegu na Khetani.
- Boneka u humelerisa rivengo ra yena hi ku chelela Khegu chefu eswakudyeni leswaku a ta dya a lova/hundza emisaveni.
- Hikokwalaho ka mona, Boneka u tsonile Khetani R5,00 yo ya teka pasi kambe a nyika Bodzani R70,00 yo ya hakela riendzo ro ya eManyeleti naswona loko Xikweni a rhumerile mali yo thola vanhu ku rhoela misava, Boneka u tekile mali leyi a dya na vana va yena no tlhela a rhwalerisa Khegu na Khetani misava hi nkarhi wa xikolo.
- Loko Khegu a kumile vukati eka Rigigisi, Boneka u yile en'angeni ku ya lava murhi wa ku onha vukati lebyi, a vula leswaku a nge pfumeli a kuma vukati bya le mutini wo fuma, laha Khegu a hlongoriweke na n'wana navusiku kutani Boneka a ala ku va pfulela rivanti/nyangwa hambileswi a ku ri na mpfula ya matimba.
- Khetani hi ku karhala ku xanisiwa hi Boneka u karile a baleka a ya ePhalaborwa laha ku xaniseka ka yena na Khegu ku nga vuya ku hela hi ku va a kumile ntirho wa vusocha kutani a teka vamana wa yena na vamakwavo a ya tshama na vona a tlhela a va hlayisa.

Hinkwaswo leswi kaneriweke laha henhla swi humelerisa ntiyiso wa leswaku minkarhi yin'wana vana va xanisiwa swinene evuton'wini hikokwalaho ko va vatswari va vona va tshemba ngopfu maxaka lama va ma rhurhelaka; kutani ma jika ma va onhela.

MAAVELO YA TIMARAKA:

V = 15

X&R = 10

(LEMUKA: TIRHISA RHUBIRIKI LEYI NGA EKA PHEJI YA 29 KU HLAHLUVA XITSALWANA XA MUKAMBERIWA. TIMARAKA TA XIVUMBeko NA RIRIMI A TI FANELANGI KU VA EHENHLA KA TA VUNDZENI.)

[25]

XIVUTISO XA 17: XIMBANGU**VUKOSI I MBERHA – P Ndlovu**

- 17.1 EJoni.√ A rivarile pasi ra yena.√ (2)
- 17.2 xiximi./C.√ (1)
- 17.3 Boneka loko a ha ku landziwa a a kombisa xichavo loko a vulavula na tati/sesi wa yena N'wa-Vusika kasi loko se a rhandzana na Xikweni a nga ha n'wi xiximi hikuva se a a n'wi hlamulela etlhelo/petsula loko a vulavula na yena.√√ (2)
- 17.4 I ntlimbo wa le handle√ hikuva u vangeriwile wona hi Boneka loyi a nga fika a n'wi tekela nuna wa yena Xikweni no tlhela a n'wi hlongorisa emutini wa yena.√

KUMBE

- I ntlimbo wa le ndzeni√ hikuva a a tivangerile wona hi ku va a landzile Boneka loyi a nga fika a n'wi tekela nuna.√ (2)
(Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.)
- 17.5 Ya tipaluxa hi ku va N'wa-Vusika a tshembile Boneka loko a n'wi tekile a ya tshama na yena kutani Boneka a fika a n'wi onhela muti hi ku n'wi tekela nuna wa yena Xikweni.√√ (2)
(Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.)
- 17.6 Mukamberiwa u ta nyika dyondzo leyi a yi kumeke. Xikombiso: Ndzi dyondzile leswaku ndzi fanele ndzi tilulamisela/longa swilo swa mina hi nkarhi leswaku ndzi nga rivali swin'wana loko ndzi ri eku fambeni.√√ (2)
(Amukela na tin'wana tidyondzo leti twisisekaka.)
- 17.7 A ndzi ta vaviseka swinene emoyeni√ hikuva a a ndzi ta twa ndzi tsongahatiwile emahlweni ka vanhu votala.√ (2)
(Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.)
- 17.8 Xikweni Mdaka./Xikweni.√ (1)
- 17.9 Boneka u byerile Khetani na Khegu leswaku tata wa vona u tsarile papila a vula leswaku va fanele ku rhwalela misava yo semendhela rivala.√√ (2)
- 17.10 A va ri vamakwavo.√ A va ri vakatikulobye.√ (2)

- 17.11 I Boneka√ hikuva a a navela ku hanya hi ku tiphina kambe a tsandzeka ku swi fikelela hikokwalaho ka leswi mali leyi a a ri na yona yi nga hela.√/I Boneka√ hikuva a a navela ku hanya hi ku tiphina na vana va yena endlwini ya le Bushbuckridge kutani mfumo wu n'wi humesa hikokwalaho ko tsandzeka ku hakela.√
(Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.) (2)
- 17.12 U va lemukisa hi khombo/vubihi/switandzhaku leswi nga va humelalaka/welaka loko va tshama na maxaka hi xikongomelo xo va pfuna.√√ (2)
- 17.13 Ndzi nga vula leswaku a hi endlelo ra kahle hikuva a a fanele a khoma vana hinkwavo ku fana tanihileswi hinkwavo a va ri vana va nuna wa yena.√√
(Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.) (2)
- 17.14 A ndzi ta n'wi tsundzuxa leswaku u fanele ku aka vuxaka lebyinene na vamakwavo, a tshika ku landzelela tidyondzo ta mana wa yena to biha.√
(Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.) (1)

[25]

XIVUTISO XA 18: XITSALWANA**XIVONI XA VUTOMI – IS Shabangu****NTLANGU: '... XI TSHEMBA NKOLO!'**

I ntiyiso leswaku loko munhu a lava ku kanganyisa un'wana wa swi kota ku vulavula mavunwa ku endlela leswaku a kuma leswi a lavaka swona eka yena. Leswi swi tiyisisiwa hi swiendlo swa Solly eka Sarah.

- Solly a a rhandzana na Sarah, nsati wa John Mbitana loyi a a tirha eJoni. Nuna wa Sarah a a n'wi akerile muti wo sasasa no n'wi hlayisa himfanelo.
- Solly a a tshamela ku byela Sarah leswaku u n'wi rhandza swinene naswona loko a nga ri kona u khomiwa hi xivundza kasi entiyisweni a a nga n'wi rhandzi hikuva loko a vulavula a ri yexe a a kombisa leswaku yena a nge tshiki nsati wa yena Rose hikwalaho ka dabadaba ro fana na Sarah.
- A a byela Sarah leswaku loko a ri na yena u tiphina ku tlula loko a ri na Rose nsati wa yena, leswi n'wi nyanyuleke na yena a vula leswaku u rhandza Solly ku tlula nuna wa yena.
- Loko Sarah a lava ku tiva leswaku loko vugangu bya vona byo kumeka ku ta humelela yini, Solly u n'wi tshembisile leswaku u ta n'wi teka/lovola, laha se va nga ta tiphina hikuva va ta va va ri nsati na nuna. U tchandlekerile hi ku vula leswaku yena u ta divhosa/tshika Rose, leswi nga tiyisa Sarah nhlana.
- Sarah u vuyile a biha emirini laha loko a tivisa Solly a n'wi hundzukeleke, a vula leswaku Sarah u fanele ku khandziya thekisi a landza nuna le Joni leswaku swi ta endla onge i khwiri ra yena, laha Sarah a nga ala a vula leswaku a nga si tshama a vhakela nuna wa yena eJoni.
- Loko Solly a vona leswaku mhaka ya Joni ya tsandza u byerile Sarah ku ya susa khwiri, laha Sarah a aleke, a vula leswaku yena u chava ku fa. Loko Sarah a kombisa leswaku a nga swi lavi ku susa khwiri Solly u vurile leswaku swi tirhela yena naswona a nga ha swi khumbangi swa ku tshika nsati a teka Sarah.
- Sarah u komberile leswaku va rhurhela kun'wana, laha Solly a nga ala a vula leswaku a nge swi koti ku sukela Rose wa yena na vana. U vurile na leswaku ndyangu wa yena wu rhanga emahlweni, laha a sunguleke ku jikela Sarah a vula na leswaku nsati wa yena Rose a hi dlakuta ku fana na yena. Leswi swi hlamarisile no khunguvanyisa Sarah hikuva a hi swona leswi Solly a a n'wi tshembisile swona.
- Sarah u karile a pfumela ku nwa murhi wo susa khwiri lowu a nga nyikiwa hi Solly, laha murhi wu nga sungula ku n'wi tsemelela marhumbu a kala a lova. Ku kombisa leswaku Solly a a nga n'wi rhandzi naswona a a swi kumile leswi a lava swona, a nga vilelangi hi vutomi bya Sarah; kambe u vilerisiwile ntsena hi xipapilana lexi nga tsariwa hi Sarah loko a nga si lova.

Hinkwaswo leswi kaneriweke laha henhla swi humelerisa ntiyiso wa leswaku loko munhu a lava ku kanganyisa un'wana wa swi kota ku vulavula mavunwa ku endlela leswaku a kuma leswi a lavaka swona eka yena.

MAAVELO YA TIMARAKA:**V = 15****X&R = 10**

(LEMUKA: TIRHISA RHUBIRIKI LEYI NGA EKA PHEJI YA 29 KU HLAHLUVA XITSALWANA XA MUKAMBERIWA. TIMARAKA TA XIVUMBEKO NA RIRIMI A TI FANELANGI KU VA EHENHLA KA TA VUNDZENI.)

[25]

XIVUTISO XA 19: XIMBANGU**XIVONI XA VUTOMI – IS Shabangu****NLANGU: 'SWONA SWI RI SWA YINI!'**

- 19.1 Ekaya ka Midlayi/Nsatimuni na Khombo./Ekaya ka Khombo./Ekaya ka Midlayi/Nsatimuni./Eka Khosa./Eka vaNyeleti na Madambi.√ (1)
- 19.2 I tatana na n'wana./Khombo a a ri tata wa Nyeleti./Nyeleti a a ri n'wana wa Khombo.√ (1)
- 19.3 Nyeleti a a endzerile jaha ra yena ra xikulana lexi a va ku i Farouk xa le eLaduma Hardware.√√ (2)
- 19.4 Khombo i wanuna wa kahle, loyi a kotaka ku hanya na vanhu hindlela leyinene kasi Midlayi/Nsatimuni i wansati wa manyunyu loyi a a kholela vanhu.√√ (2)

KUMBE

- Khombo i mutswari loyi a a navela ku kurisa vana hindlela leyinene kasi Midlayi/Nsatimuni a a kurisa vana hindlela yo biha.√√ (2)
- 19.5 Leswaku i n'wana wa dlakuta./Leswaku i n'wana wo pfumala xichavo eka vatswari va yena.√√ (2)
- 19.6 U va lemukisa hi khombo/vubihi/switandzhaku leswi nga va humelelaka/welaka loko va kurisa vana va vona hindlela yo biha.√√ (2)
- 19.7 A ndzi ta khunguvanyeka/hlundzuka/twa mbilu ku vava√ hikuva leswi a hlamurisaka xiswona a ta va a nga kombi ku ndzi xixima tanihi nhloko ya muti.√ A ndzi ta kombela va ka vona leswaku va vulavurisana na yena.√ (3)

NLANGU: 'I MHANGU KU TILAVELA!'

- 19.8 Elokixini ra ka Malamulele.√ (1)
- 19.9 wela./D.√ (1)
- 19.10 'Bayizani' swi vula munhu wo lutla, wo endla swilo swo huma endleleni, leswi yelanaka na mintirho ya Bayizani yo xisa nsati a ya exigangwini, leswi endleke leswaku a lahlekeriwa hi nsati na vana; na xona xigangu xi n'wi tshika.√√ (2)
- 19.11 I ntlimbo wa le handle√ hikuva u vangeriwile wona hi nuna wa yena Bayizani loyi a rhandzaneke na Ella.√ (2)
- 19.12 Mukamberiwa u ta nyika dyondzo leyi a yi kumeke. Xikombiso: Ndzi dyondzile leswaku ndzi fanele ku tivonela eka vakanganyisi leswaku va nga nghenisi vutomi bya mina ekhombyeni.√√ (Amukela na tin'wana tidyondzo leti twisisekaka.) (2)

- 19.13 I Ella√ hikuva hi yena a vangeke dzolonga exikarhi ka Bayizani na nsati wa yena Valerie.√ (2)
- 19.14 U endlile kahle hikuva swi n'wi pfunile ku kuma ntiyiso wa leswi nuna wa yena a a hanyisa xiswona.√√

KUMBE

A nga endlangi kahle ku va a landzile nuna wa yena ekaya ka wansati un'wana hikuva swi na khombo, swi nga endleka leswaku a tikuma a vavisiwile.√√

(Timaraka i to seketela ntsena. Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.)

(2)
[25]

XIVUTISO XA 20: XITSALWANA**VADYONDZI VA NAMUNTLHA – SE Makhubele**

I ntiyiso leswaku vatswari hambiloko va languterile leswinene ntsena eka vana va vona, swa endleka leswaku va va tisela swo biha leswi va nga swi rindzelangiki. Leswi swi seketeriwa hi leswi humeleleke eka Talenta na nuna wa yena Mufundhisi Gezani Munene hikokwalaho ka vutomi na mahanyelo ya n'wana wa vona Fumani.

- Fumani a a ri n'wana un'we eka vatswari va yena, laha a a endleriwa swilo hinkwaswo leswinene kambe a a nga byi voni vunene na rirhandzu ra vona.
- Ematshan'weni yo va n'wana lonene, Fumani a a hanya vutomi byo hamboloka byo dzaha timbangi exikolweni. U gangisile Xiluva etlilasini ematshan'weni yo tinyiketela eka tidyondzo ta yena, leswi a swi ta tsakisa vatswari va yena.
- Fumani u yile na mukwana exikolweni hi xikongomelo xo lava ku tlhava Jimmy hi ku va a n'wi byerile ku tshika ku gangisa nhwana wa yena Xiluva. U tikumile a tshembisile ku tlhava Xiluva hi wona hi ku va a vula leswaku u n'wi gegile hi nkarhi wa dyondzo ya Xinghezi, leswi endleke leswaku Xiluva a ya mangala eka nhloko ya xikolo.
- Nhloko ya xikolo u rhumile mudyondzisi Kanama ku ya n'wi secha kutani a kumiwa a ri na mukwana na mbandi exikhwameni xa yena, leswi endleke leswaku nhloko ya xikolo a vitana vatswari va Fumani na Xiluva ku ta tenga nandzu wa Fumani, leswi khomiseke vatswari va yena tingana no susa ndzhuti wa vona tanihileswi a va ri vafundhisi.
- Nhloko ya xikolo u tekile xiboho xo hlongola Fumani exikolweni hi ku chava ku onheriwa vana va xikolo xa yena kambe vatswari va yena va bohekile ku n'wi kombelela rivalelo kutani nhloko ya xikolo a n'wi rivalela.
- Fumani u yile emahlweni no twisa vatswari va yena ku vava hi ku va yivela mali yo ringana madzanantlanu wa tirhandi leyi a yi nyikeke Xiluva ku ya hakela riendzodyondzo, a tlhela a kaneta leswaku hi yena a giveke mali hambiloko mana wa yena a n'wi xavelerile.
- Fumani u arile ku famba na vatswari va yena empfuxelelweni a hamba hi ku vula leswaku u lava ku sala a hlava tibuku kasi a a lava ku sala a ngenisa Xiluva loyi se a a ri nhwana wa yena endlwini ya ka vona.
- Xiluva u etlerile eka vaFumani kutani hi siku leri landzelaka loko Fumani a n'wi pfuxa a kuma leswaku u hundzile emisaveni. Tiko ri hlalerile ku humesiwa ka ntsumbu wa Xiluva ekaya ka Mufundhisi Munene, leswi suseka ndzhuti wa ndyangu wa vona lowu a wu xiximeka swinene.
- Mufundhisi na nsati va siyile mpfuxelelo va boheka ku vuya hi xihatla loko va foneriwile hi Inspector Duiker loyi a va tiviseke ta ku khomiwa ka Fumani hikokwalaho ka rifu ra Xiluva leri humeleleke emutini wa vona. Fumani u siyile vatswari va yena na xiphigo xo langutana na vatswari va Xiluva loko yena a tekile goza ro tisunga a lova endzhaku ka rifu ra Xiluva.

Nkanelo lowu nga laha henhla wu seketela swinene marito ya leswaku vatswari hambiloko va languterile leswinene ntsena eka vana va vona, swa endleka leswaku va va tisela swo biha leswi va nga swi rindzelangiki; tanihi Fumani loyi a a endleke swilo swo biha leswi vaviseke vatswari va yena.

MAAVELO YA TIMARAKA:**V = 15****X&R = 10**

(LEMUKA: TIRHISA RHUBIRIKI LEYI NGA EKA PHEJI YA 29 KU HLAHLUVA XITSALWANA XA MUKAMBERIWA. TIMARAKA TA XIVUMBEKO NA RIRIMI A TI FANELANGI KU VA EHENHLA KA TA VUNDZENI.)

[25]

XIVUTISO XA 21: XIMBANGU**VADYONDZI VA NAMUNTLHA – SE Makhubele**

- 21.1 Endleleni yo ya ekaya kusuka exikolweni./Exitarateni xo ya ekaya./Endleleni./Exitarateni.√ (1)
- 21.2 Xiluva a a karhele ku lumbetiwa ku rhandzana na Fumani hambiloko a hlamuserile leswaku Fumani wo n'wi gangisa a va nga rhandzani.√√

KUMBE

- Fumani a n'wi nyikile mali yo ringana madzanantlhanu ya tirhandi yo ya hakela riendzodyondzo.√√ (2)
- 21.3 landzula./B.√ (1)
- 21.4 U va lemukisa hi khombo/vubihi/switandzhaku leswi nga va humelelaka/welaka loko va ngenisa vanhu eka timhaka ta rirhandzu ra vona./U va lemukisa hi khombo/vubihi/switandzhaku leswi nga va humelelaka/welaka loko va tshemba timhaka kumbe mahungu yo byeriwa hi vanhu va ri hava vumbhoni.√√ (2)
- 21.5 I ntlimbo wa le handle√ hikuva u vangeriwile wona hi Xiluva loyi a n'wi tshikeke a ha n'wi rhandza.√

KUMBE

- I ntlimbo wa le ndzeni√ hikuva u tivangerile wona hi ku va a nga tshembi murhandziwa wa yena Xiluva.√ (2)
- 21.6 I Vonani√ hikuva hi yena loyi a a holovisa Jimmy na Xiluva hi ku byeletela Jimmy timhaka ta ku gangisiwa ka Xiluva hi Fumani.√
I Fumani√ hikuva u holovisa Jimmy na Xiluxa hi ku va a gangisa Xiluva.√ (2)
- 21.7 Swi ndzi twisa ku vava emoyeni√ hikuva Xiluva u tshika Jimmy loyi a a n'wi rhandza swinene.√ A ndzi ta n'wi twela vusiwana ndzi n'wi rivalela kutani hi ya emahlweni na rirhandzu ra hina.√
(Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.) (3)
- 21.8 I Xiluva.√ Fumani u tisungile a hundza emisaveni.√ (2)

- 21.9 A va ya chavelela va ka Munene hikokwalaho ka leswi va loveriweke hi n'wana wa vona Fumani loyi a a ri mudyondzi exikolweni xa vona.√√ (2)
- 21.10 'Ku dyisa munhu mbitsi' swi vula ku va munhu a vaviseka no pfumala kurhula emoyeni wa yena hikokwalaho ka swiphigo/ku tikeriwa loku a vangeriwaka kona, leswi yelanaka swinene na vutomi/swiendlo swa Fumani swo hamboloka leswi a swi vavisa vatswari va yena no va pfumata kurhula.√√ (2)
- 21.11 Mukamberiwa u ta nyika dyondzo leyi a yi kumeke. Xikombiso: Ndzi dyondzile leswaku ku endla swo biha hi ku tibyela leswaku a swi nga tiveki a swi kahle hikuva swi tala ku kuma ndlela ya ku tihumelerisa.√√ (Amukela na tin'wana tidyondzo leti twisisekaka.) (2)
- 21.12 I munhu wa tintswalo, rirhandzu, ntwelavusiwana na vutihlamuleri tanihi murhangeri.√√ (2)
- 21.13 I mhaka ya kahle hikuva swi komba ku teka vutihlamuleri tanihi mutswari ehenhla ka swihoxo swa n'wana wa yena.√√ (Timaraka i to seketela ntsena. Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.) (2)

NTSENGO WA XIYENGE XA C: 25
NTSENGO WA TIMARAKA: 80

XITANDZHAKU XA A: XIYENGE XA A: RHUBIRIKI YA MAKOREKETELO YA XITSALWANA XA VUTLHOKOVETSERI [TIMARAKA TA 10]

Swilaveko	Vuswikoti byo hlawuleka	Vuswikoti bya le henhla	Vuswikoti byo amukeleka	Vuswikoti bya madyondza	Vuswikoti byo ka byi nga fikelelangi
MAAVELO YA TIMARAKA	5–6	4	3	2	0–1
VUNDZENI Nhlamuselo ya nhlokomhaka. Nhlamuselo ya vuenti bya mavonelo, nseketelo na matwisiselo ya xitshuriwa.	-Nhlamuselo ya nhlokomhaka hi vuenti. -Mavonelo yo thonthla yo hambanahambana lama seketeriweke hi ku hetiseka hi xitlhokovetselo. -Matwisiselo ya le henhla ya muxaka wa tsalwa na xitlhokovetselo.	-Ku kombisa ku twisisa no hlamusela nhlokomhaka kahle. -Mahlamulelo ya vuxokoxoko ya le xikarhi. -Mavonelo lama twalaka ma nyikiwile, kambe ma nga ri hinkwawo lama seketeriweke himfanelo. -Matwisiselo ya muxaka wa tsalwa na xitlhokovetselo.	-Nhlamuselo yo antswa ya nhlokomhaka. -Tinhlamulo tin'wana letinene ti seketela nhlokomhaka. -Mavonelo man'wana ma seketeriwile, kambe a hi nkarhi hinkwawo laha vumbhoni byi tshembisaka. -Matwisiselo yo ringanela ya muxaka wa tsalwa na xitlhokovetselo.	-Nhlamuselo leyi nga enetisiki ya nhlokomhaka. -Mpumaleko wa tinhlamuselo leti seketelaka nhlokomhaka. -Nkayivelo wa ntwisiso wa muxaka wa tsalwa na xitlhokovetselo.	-Mpumaleko wa matwisiselo ya nhlokomhaka. -Nhlamuselo a yi fambelani na xitlhokovetselo. -Mudyondzi u pfumala ntwisiso wa muxaka wa tsalwa na xitlhokovetselo.
TIMARAKA TA 6					
XIVUMBeko NA RIRIMI	4	3	2	1	0–1
Xivumbeko, nkholuko na maandlalelo. Ririmi, thoni na xitayili leswi tirhisiweke eka xitsalwana.	-Xivumbeko xa nkhaqato. -Mavonelo ma tumbuluxiwile no andlariwa himfanelo. -Ririmi, thoni na xitayili leswi twisisekaka, swo nyanyula no pfumala swihoxo. -Ntivoririmi lowu pfumalaka swihoxo swa mapeletelo na mahikahatelo.	-Xivumbeko lexi faneleke na nkholukelano lowunene wa mavonelo. -Nkholukelano wa mavonelo wa landzeleleka. -Ririmi, thoni na xitayili swi tala ku va swi lulamile.	-Ku na vumbhoni byin'wana byo komba xivumbeko. -Xitsalwana xi pfumala xivumbeko lexinene xa miehleketo na nkhaqato. -Swihoxo swa ririmi a swi talangi; thoni na xitayili swi tala ku va leswi faneleke.	-Xivumbeko xi komba nkunguhato lowu hoxekeke. -Mavonelo a ma na nkholukelano lowu faneleke. -Ku na vumbhoni bya swihoxo swa matirhiselo ya ririmi. -Thoni na xitayili leswi nga fanelangiki.	-Xivumbeko xa xiyimo xa le hansu swinene. -Swihoxo swo tala ngopfu swa ririmi na xitayili.
TIMARAKA TA 4					

LEMUKA:

- Ku nga vi na ku hambana ko tlula swiyenge swimbirhi swa vuswikoti exikarhi ka maraka ya Vundzeni na ya Xivumbeko na Ririmi.
- Loko mukamberiwa a nga tsalangi vundzeni lebyi languteriweke, a tsarile xitsalwana xa vutitumbuluxeri ntsena, nyika 0 (tandza) eka Vundzeni, Xivumbeko na Ririmi.

XITANDZHAKU XA B: XIYENGE XA B NA C: RHUBIRIKI YA MAKOREKETELO YA XITSALWANA XA MATSALWA - NOVHELE, MFUWO WA RIXAKA NA NTLANGU [TIMARAKA TA 25]

Swilaveko	Vuswikoti byo hlawuleka	Vuswikoti bya le henhla	Vuswikoti byo amukeleka	Vuswikoti bya madyondza	Vuswikoti byo ka byi nga fikelelangi
VUNDZENI	12–15	9–11	6–8	4–5	0–3
Nhlamuselo ya nhlokomhaka. Nhlamuselo ya vuenti bya mavonelo, vumbhoni na matwisiselo ya xitshuriwa. TIMARAKA TA 15	Mahlamulelo yo hlawuleka: 14–15. Mahlamulelo ya xiyimo xa le henhla: 12–13. -Nhlamuselo ya nhlokomhaka hi vuenti. -Mavonelo yo tlhonthla yo hambanahambana; ma seketeriwa hi ku hetiseka hi xitshuriwa. -Matwisiselo ya xiyimo xa le henhla ya muxaka wa tsalwa na xitshuriwa.	-Ku kombisa ku twisisa no hlamusela nhlokomhaka hindlela leyinene. -Mahlamulelo ya vuxokoxoko ya le xikarhi. -Mavonelo lama twalaka ma nyikiwile, kambe ma nga ri hinkwawo lama ma seketeriweke hindlela leyi languteriweke. -Ku na vumbhoni bya ntwisiso wa muxaka wa tsalwa na wa xitshuriwa.	-Nhlamuselo yo antswa ya nhlokomhaka; kambe a hi swiyenge hinkwaswo leswi hlamuseriweke hi vuenti. -Tinhlamuselo tin'wana letinene ti seketela nhlokomhaka. -Mavonelo man'wana ma seketeriwile, kambe a hi nkarhi hinkwawo laha vumbhoni byi tshembisaka. -Matwisiselo ya le xikarhi ya muxaka wa tsalwa na wa xitshuriwa.	-Mpfumaleko wa matwisiselo ya nhlokomhaka. -Mpfumaleko wa tinhlamuselo leti seketelaka nhlokomhaka. -Mavonelo matsongo ngopfu lama faneleke. -Nkayivelo wa ntwisiso wa muxaka wa tsalwa na wa xitshuriwa.	-Mpfumaleko wa matwisiselo ya nhlokomhaka. -Maringetelo yo tsana yo hlamula xivutiso. -Mavonelo a ma tshembisi. -Mudyondzi u pfumala ntwisiso wa muxaka wa tsalwa na wa xitshuriwa.
XIVUMBEKO NA RIRIMI	8–10	6–7	4–5	2–3	0–1
Xivumbeko, nkholuko lowunene na maandlalelo. Ririmi, thoni na xitayili leswi tirhisiweke eka xitsalwana. TIMARAKA TA 10	-Xivumbeko xa nkhaqato. -Manghenelo na mahetelelo yo hlawuleka. -Mavonelo ma tumbuluxiwile no andlariwa himfanelo. -Ririmi, thoni na xitayili leswi twisisekaka, swo nyanyula no pfumala swihoxo.	-Xivumbeko lexi faneleke na nkholukelano lowunene wa mavonelo. -Manghenelo, mahetelelo na tindzimana letin'wana swi na nkholukelano lowunene. -Nandzelelano lowunene wa mavonelo. -Ririmi, thoni na xitayili swi tala ku va swi lulamile.	-Ku na vumbhoni byin'wana byo kombisa xivumbeko. -Ku na nandzelelano na nkholukelano kambe swi na swihoxo. -Swihoxo swa ririmi a swi talangi; thoni na xitaliyi swi tala ku va leswi faneleke. -Mavumbelo ya tindzimana hixitalo ya lulamile.	-Xivumbeko xi komba nkunguhato lowu hoxekeke. -Mavonelo a ma na nkholukelano lowu faneleke. -Ku na vumbhoni bya swihoxo swa matirhiselo ya ririmi. -Thoni na xitayili leswi nga fanelangiki. -Mavumbelo ya tindzimana ya hoxekile.	-Mpfumaleko wa xivumbeko lexi kunguhatiweke wu kavanyeta nkholukelano wa mavonelo. -Swihoxo swo tala ngopfu swa ririmi na xitayili swi endla leswaku xitsariwa lexi xi nga amukeleki. -Thoni na xitayili leswi nga fanelangiki. -Mavumbelo yo hoxeka ya tindzimana.
MAAVELO YA TIMARAKA	20–25	15–19	10–14	5–9	0–4

LEMUKA:

- Ku nga vi na ku hambana ko tlula swiyenge swimbirhi swa vuswikoti exikarhi ka maraka ya Vundzeni na ya Xivumbeko na Ririmi.
- Loko mukamberiwa a nga tsalangi vundzeni lebyi languteriweke, a tsarile xitsalwana xa vutitumbuluxeri ntsena, nyika 0 (tandza) eka Vundzeni, Xivumbeko na Ririmi.

Mfanelo yo kopa yi pimiwile